

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ СУРГУУЛЬ
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ СУРГУУЛЬ
“МОНГОЛ СУДЛАЛ”
Эрдэм шинжилгээний сэтгүүл

Боть XLVII (597)

DOI: 10.22353/ms20234724

МОНГОЛ, ТУВА ХЭДЭН БӨӨГНӨЛ ҮЛГЭРИЙН ТУХАЙ

М.Ууганбаяр

Түлхүүр үг. монгол түрэг үлгэр , тува үлгэр, бөөгнөл үлгэр, бөөгнөх арга

Дэлхийн аман зохиолд үлгэрийн өгүүлэмж мөчлөгөөр давтах бөөгнөл /кумуляция/ гэх арга буй. Бөөгнөл үлгэрт кумулятивная сказка шинэ дүр, дүрүүдийн тоо нэмэгдэх зэргээр үйл явдал олон дахиж давтагддаг. Бөөгнөл үлгэр бол үлгэрийн нэг зүйл бөгөөд германчууд /Zahlmarchen/ эргэц үлгэр гэж нэрлэх ажээ. Басангова Манджиева 177

В. Я. Пропп бөөгнөл үлгэрийн хүүрнэх бүтэц зохион байгуулагдах үндсэн зарчмыг гинжин хэлхээ алдрах тасалдах хүртэл эсвэл сүлжих дэс дараа өөрчлөгдөх хүртэл нэг адил үйл явдлууд буюу махбодууд олон дахин давтагдах шинжээр тодруулжээ. (Пропп 1976 : 243) Бид урьдах өгүүлэмж адил хэд хэдэн бөөгнөл бүтэцтэй үлгэрийг ялган харуулав.

Аман зохиол судлаач гадаадын эрдэмтэд монгол халимг буриад тува бөөгнөл үлгэрийг судалжээ. Д. А. Носов монгол буриад бөөгнөл үлгэрийг, Т. Г. Басангова, Д. В. Убушиева, Б. Б. Манджиева нар халимаг бөөгнөл үлгэрийг, Б.-Х. Б. Цыбикова буриад бөөгнөл үлгэрийг судалжээ. (Носов 2010: 87, Носов 2011: 19-21, Басангова, 2002: 193-195, Басангова 2018: 51-52, Басангова, Манджиева 2011: 177–188, Манджиева 2011: 100-106, Убушиева 2017: 139- 151, Цыбикова 2020: 433) З. Б. Самдан тува үлгэрийн эмхтгэлдээ хэд хэдэн тува бөөгнөл үлгэрийг ялган тодруулжээ.(Самдан 1994: 380-392)

Бидний харьцуулан авч үзэж буй “Мөнгөн ташаатай хулгана” гэх монгол үлгэр “Күскениң шинчилели” (Хулганын бодол) гэх тува үлгэр адил өгүүлэмжтэй бөөгнөл хувилбар үлгэрүүд юм.

Мөнгөн ташаатай хулгана

Мөнгөн ташаатай хулгана эрт цагт
Мөсөн дээр хальтирч унаад
Мөнгөн ташаагаа гэмтээчихэв гэнэ
Мөснөөс ийнхүү асуув гэнэ
Мөс чи миний
Мөнгөн ташааг хугалав

Мөс чи тэгэхлээр
Хамгийн хэцүү нь
Мөнгөн ташаатай хулгана минь
Мөсхөн би хэцүү бишээ
Надаас нар хэцүү билээ
Нар намайг хайлуулчихдаг билээ
Мөнгөн ташаат хулгана
Мөнөөхөн нартай уулзаад
Нар чи хамгийн хэцүү нь мөн үү?
Надад үүнийгээ айлтгахсан болов уу?
Найзгүй мөс мөнгөн ташааг минь хугалчихаад
Намайг чам уруу илгээсэн юм
Нар надаас илүү хэцүү
Намайг бүхэлд нь халхалчихдаг юм
Үүлнээс та асуул даа
Үнэхээрийн тэр хэцүү шүү
Мөнгөн ташаатай хулгана
Мөнөөхөн үүлтэй уулзаад
Үүл чи үнэхээр хэцүү том уу?
Үзэсгэлэнт нарыг халхалчихдаг чинь үнэн үү?
Үүнийг л би мэдэх гэсэн юм аа
Үнэндээ би мунгинаж л явна
Салхи л хамгийн хэцүү дээ
Сарниулаад намайг хөөчихдөг юм
Салхинаас үүл хүчтэнг
Санаад санаад би мэдэхгүй
Мөнгөн ташаатай хулгана
Мөнөөхөн салхитай уулзаад
Салхи чамайг үүлнээс хэцүү гэж
Саяхан би түүнээс сонслоо
Салхи чи тэгэхлээр ертөнцөд
Санашгүй хэцүү нь мөн үү?
Уу аа худалч тархи гэж
Уул надаас хавьгүй хэцүү
Унаган биеийг минь тэр чигээр нь
Уул гуай л эвдэлдэг юм шүү дээ!
Мөнгөн ташаатай хулгана
Мөнөөхөн уултай уулзаад
Уул чамайг айхтар хэцүү гэж
Улс амьтнаас сонсоод ирлээ
Энэ хэрвээ үнэн болбоос
Эрлээ би эцэслэх гэсэн гэсиймаа!
Хаанаас даа эрхэм хулгана гуай
Хонь мал надаас их хэцүү
Хойно урдаас авирч намайг гишгэлдгийм

Хоосортол минь идэслэж нүцгэлдгийм!
 Мөнгөн ташаатай хулгана
 Мөнөөхөн хонь малтай уулзаад
 Хонь мал та нарыг чинь
 Хосгүй хэцүү нь мөн гэж
 Холоос яваа би сонслоо
 Хойтохоо даатгая гэж ирлээ
 Хош цөг! Хулгана та юу айлдана?
 Хонь мал бид ноомой амьтад
 Молхи маниараа зоог барьдаг
 Модон сүүлт /чоно/л хамгийн хэцүү!
 Мөнгөн ташаатай хулгана
 Мөнөөхөн модон сүүлттэй уулзаад
 Модон сүүлт чамайг хамгийн хэцүү нь гэж
 Мөнх тэнгэрийн доор хамгийн чадалтай нь гэж
 Мөнгөн ташаат би сонсоод биширлээ
 Мөн үү, бишүү хэлээд өгөөч?
 Моньд минь хэн чамд тэгж хэлээв?
 Модон сүүлт би андуу сонсов уу?
 Хоёр хөлт хохимой гэгч
 Хорвоод хамгийн хэцүү нь шүү дээ!
 Мөнгөн ташаатай хулгана
 Мөнөөхөн хоёр хөлт хохимойтой уулзаад
 Хоёрт хөлт хохимой чамайг
 Хорвоод хамгийн хэцүү нь гэж сонслоо
 Мөнгөн ташаат хулгана надтай
 Мөчөөрхсийм биш биз арай чи!?
 Ихэмсэг хулганын хэрсүү үгэнд
 Инээд нь хүрсэн хоёр хөлт хохимой
 Ингээд томорч бай! гэж хэлээд
 Ивэртэл нь няслаад хийсгэчихэв гэнэ. (Катуу 2004: 398)

Күскениң шинчилели

Бир-ле эртен күске дош кырлап кежип чыткаш, дайгактааш, барып ушкан.

-Бо дош деп чүвениң күштүүн аа!-дээш, көрүп олуарга, хүннүн чылыынга эстип турар болган.

-Уваа, хүн кончуг мөге чүве турган чүл-дээш, көрүп олуарга, булутка дугладыптар болган.

-Ындыг эвес, булут күштүг чүве турган чүл-дээш, бедик даг бажындан көрүп олуарга, булут дээрге, хат кайнаар-ла кагадыр, ооң кара аайы-биле ынаар көжүп чоруп турар болган.

-Чок, хат күштүг болбааже аан, моң-дээш, хат хадыырын манап көрүп олуарга, бичии чүвелерни коргудуп, силгип, үрей шаап турза-даа хая-дашты, тайга-сынны угбас болган.

-Чүү-даа канчаар, хая-даш, тайга-сын кончуг күштүг чүве эвеспе, моозу-дээш, күжүр күске шинчилел көрүп олуарга өрге, тарбаган үнгүр кылып ойнап турар- мындыг болган.

-Карак, сүлде-ле бо! Өрге, тарбаган ушчок күштүг амытан-дыр ийин, моң — дээш, көрүп олуарга, кижиден коргар, өлүртүп кааптар болуп-тур.

-Эжен сүлде, эдер-деңгер-ле бо! Бо кижиде деп амытаныңар кончуг шүүлген чүве эвес ыйнаан-дээш, хөй-ле кижилиг черлер дилеп чоруп каап-тыр.

Ол-ла ынчап чорааш, бир-ле улуг хүрээ чөргө чедип келген. Кижилерни көрүп турарга, бурганга чүдүп-тейлеп турар — мындыг болган.

-Хувурай бер, бурган кончуг күштүг амытан эвес ыйнаан — дээш, бурганга чеде бергеш:

-Бо-ла өлүг, дириг амытаннарда сенден күштүг чүве чок чүве-дир аа, бурган? — деп айтырган. Бурган ыыттаваан.

-Бо кандаай чоор, дүлей чүве бе? — дээш, оон-даа дыңналдыр айтырган. Ыыттаваан.

Ам мырыңай бар-ла турган күжү-биле алгырып айтырган База ыыттаваан.

-Элдептиин аа! Азы кижиден өске чүве-биле чугаалашпас чүве бе?-дээш, долгандыр маңнагылааш, көрүп турарга, анаа-ла бир хола, чес, малгаш, саазын чүү-хөө чүвөлөрдөн холуксаалап туруп кылган, хей хоозун чүве болган.

-Ээче, хувурай бер, ай-ана, кижилерниң чүдүп чоруур бурган деп чүвези-даа хей чүве-дир, мооңар. Шаа кээрге биле-ле бээрлер ыйнаан, че, мен хөөкүйдө чүү боор, маңаа чурттай-ла бербес мен бе- дээш, улустуң бурганга салган эът-чемин, үс-саржаан ижип. чип, ооң хос холургай бажының иштинге уя туткаш, чурттай берип-тир оо! (ТТ II 1955:200-202)

Хулганын бодол

Нэг өглөө хулгана мөсөн дээгүүр явж байгаад хальтарч унажээ. “Энэ мөс гэгч хүчтэй юм аа !” гэж хартал нарны илчинд хайлсан байжээ.

-Нар маш хүчтэй юм байна гээд харж байтал үүлэнд халхлагдсан байжээ.

-Ийм биш, үүл хүчтэй юм байна гээд өндөр уулын оройгоос хартал, салхи хаашаа хөдлөнө, үүл аясаар нь дагаж нүүж байв гэнэ.

-Үгүй салхи хүчтэй юм гээч гээд салхи салхилахыг хүлээж байтал, салхи өчүүхэн жижиг амьтсыг л айлган сэгсчиж, эвдлэн сүйтгэлээ ч хад чулуу, тайга бэл газрыг яах ч үгүй байв гэнэ.

-Юу ч болов, хад чулуу тайга бэл л маш хүчтэй юм биш үү гээд хөөрхий хулгана бодож байтал хад чулуунд үүрээ ухсан оготно тарвага хошгирон наадаж байна гэнэ.

-Нүд сүлд минь! Оготно тарвага чинь дийлдэшгүй хүчтэй амьтан юм гээч гээд хартал хүнээс айж үхсэн байв гэнэ.

-Эзэн сүлд дуут тэнгэр минь ! Энэ хүн гэж амьтан хамгийн манлай нь юм гээч гээ; олон хүнтэй газар хайж явж гэнэ.

Тэгж яваад том хүрээ газар иржээ. Хүмүүсийг хартал, бурханд сүсэглэж, залбирч байх аж.

-Халаг гэж. бурхан маш хүчтэй амьтан юм гээч гээд бурханд хүрч очоод:

-Энэ үхсэн амьд амьтас дунд чамаас илүү хүчтэй амьтан алга тийм үү бурхан? гэж асуужээ. Бурхан дуугарсангүй гэнэ.

-Энэ дүлий юм уу гээд түүнд сонстохоор асуужээ. Дуугарсангүй гэнэ.

Тэгээд хамаг чадлаараа бархиран асуув. Бас л дуугарсангүй гэнэ.

-Хачин жигтэй юм! Эсвэл хүнээс өөр амьтантай ярьдаггүй юм болов уу гээд ийш тийш гүйж харайгаад хартал, бурхан гэгч нь зэс, шавар, цаас, юм хум холилдсон хий хоосон юм байв гэнэ.

-Халаг гэж, хүмүүсийн шүтээд байдаг бурхан ч хоосон зүйл аж. Цаг нь ирэхэд туслахгүй биз, хөөрхий би яахав энд амьдрахгүй гээд хүмүүсийн бурханд тавьсан мах идээ шар тосноос ууж идэн, гуулин бурхны хоосон толгой дотор үүрээ барьж амьдрал гэнээ !

Бидний харьцуулан авч үзэж буй “Болдоггүй Боролзой өвгөн” “Болдоггүй бор өвгөн” гэх монгол үлгэрүүд, “Муң хойлуг Бумбаадай” (Мянган хоньтой Бумбаадай) гэх тува үлгэр адил өгүүлэмжтэй бөөгнөл хувилбар үлгэрүүд юм.

Болдоггүй Боролзой өвгөн

Эрт урьд цагт болдоггүй Боролзой өвгөн гэж нэг өвгөн байж гэнэ. Энэ өвгөн долоон бор хоньтой, нисдэг бор морьтой, бас нисдэггүй бор морьтой юм гэнэ. Болдоггүй Боролзой өвгөн Болзоотын бор толгойн тэнд овоохой бариад суудаг байжээ. Болзоотын бор толгойд долоон бор хонио хариулдаг байжээ. Нисдэг бор морио гэрийнхээ баруун талд уядаг, нисдэггүй бор морио зүүн талдаа аргамждаг байжээ.

Болдоггүй Боролзой өвгөн “Хув бор хониноос минь хундан цагаан хурга гараасай, Хурмаст тэнгэрээ тайх юм сан” гэж бодож явдаг байжээ. Тэгж байтал хув бор хониноос нь хундан цагаан хурга гарсанд, Хурмаст тэнгэрээ тахина гэж баярлаад хурганы уутанд хийж хээр тавиад, хонио буцаагаад ирсэн чинь Хурмастын хон хэрээ нисэж ирээд хурганых нь нүдийг ухчихсан байж гэнэ. Болдоггүй Боролзой өвгөн уурлаж, нисдэг бор морио унаж, нисэж очоод хон хэрээний эвэр хошууг нь аваад, модон хошуу хийгээд тавьчхаж гэнэ.

Гэтэл Хурмаст тэнгэр “Хон хэрээний минь хошууг солилоо” гэж уурлаад хоёр чоноороо нисдэг бор морийг идүүлэхээр явуулж гэнэ. Үүнийг болдоггүй Боролзой өвгөн мэдээд нисдэг бор морио зүүн талдаа, нисдэггүй бор морио баруун талдаа солиод аргамжиж гэнэ. Хурмаст хааны хоёр чоно ирээд нисдэггүй бор морийг нь идчихээд явчхаж гэнэ. Болдоггүй Боролзой өвгөн нисдэг бор морио унаж хөөж очоод хоёр чонын арьсыг өвчөөд хоншоорт нь унжуулаад тавьчхаж гэнэ.

Тэгэхлээр Хан Хурмастаас болдоггүй Боролзой өвгөнийг даруулахаар Мичид толгойт, Марал толгойт хоёр чөтгөрөө явуулж гэнэ. Болдоггүй Боролзой өвгөн хоёр чөтгөрийг ирэхэд тогоо дүүрэн адууны сэвс буцалгаж байжээ. Хоёр чөтгөр ирээд ханын нүдээр шагайхад нь халуун сэвс цацаад нүүр амыг нь шалзлаад явуулж гэнэ. Хан Хурмаст уурлаж, болдоггүй Боролзой өвгөнийг хоёр луугаараа ниргүүлэхээр явуулжээ. Болдоггүй Боролзой өвгөн үүнийг мэдэж Болзоотын бор толгойд хонио хариулж явснаа бор хурган дахаар (боролж шарилжаар) мануухай босгочхоод гэнэт холдоод өөр газар яваад өгчээ. Хоёр луу Болзоотын бор толгойг

бор нүүрс болтол нь ниргээд явчихжээ. Болдоггүй Боролзой өвгөн нисдэг бор морио унаж нисэж хөөж очоод хоёр лууны сүүлийг тас цавчаад явуулчихжээ.

Хан Хурмаст уурлаж “Болдоггүй Боролзой өвгөнийг цаазаар авна” гэж элчээр дуудуулсанд өвгөн, Хурмаст хааныд очжээ. Хан хурмаст:

-Чи яагаад хэрээний минь эвэр хошууг модон хошуугаар сольсон? гэж асууж гэнэ.

-Хув бор хониноос минь хундан цагаан хурга гарвал Хурмаст тэнгэрээ тахих юм сан гэж бодож явтал хув бор хониноос минь хундан цагаан хурга гарахаар нь Хурмаст тэнгэрээ тайна гэж баярлаж байтал хон хэрээ нисэж ирээд хоёр нүдийг нь ухчихаад явчихлаа. Тэгэхлээр нь би уурлаж хэрээний хошууг сольсон гэж хэлжээ.

-Тэгвэл тэр чиний зөв. Харин яах гэж хоёр чонын минь арьсыг хоншоорт нь унжуулж тавив? гэж Хурмаст асууж гэнэ.

-Та нисдэг бор морийг минь идээд ир гэсэн үү? Нисдэггүй бор морийг минь идээд ир гэсэн үү? гэж Хурмастаас өвгөн асууж гэнэ.

-Нисдэг бор морийг нь ид гэж явуулсан юм!

-Тэгвэл тэр хоёр чоно чинь нисдэггүй бор морийг минь идчихээр нь би уурлаад арьсыг нь хоншоорт нь чиргүүлээд тавьсан гэж гэнэ.

-Тэгвэл тэр чиний зөв. Харин яагаад хоёр чөтгөрийн минь нүүрийг шалз булз түлэв? гэхлээр нь өвгөн:

-Та болдоггүй Боролзой өвгөнийг хорлоод ир гэсэн үү? Бор овоохойг минь цоолоод ир гэсэн үү? гэж асуув.

-Болдоггүй Боролзой өвгөнийг хорлоод ир гэсэн! гэв.

-Болдоггүй Боролзой өвгөнийг хорлохын оронд бор овоохойг минь цоолоод ураад байхаар нь би нүүрийг нь түлсэн гэжээ.

-Харин өвгөн чи миний хоёр лууны сүүлийг яагаад тас цавчсан билээ? гэж Хан Хурмаст асуув.

-Болдоггүй Боролзой өвгөнийг нь хорлоод ир гэсэн үү? Болзоотын бор толгойг ниргээд ир гэсэн үү? гэж өвгөн асуув.

-Болдоггүй Боролзой өвгөнийг ниргээд ир гэсэн! гэж.

-Тэгвэл болдоггүй Боролзой өвгөнийг ниргэхийн оронд Болзоотын бор толгойг бор нүүрс болтол ниргэхээр нь би хоёр лууны сүүлийг тас цавчсан гэв. Хурмаст хаан:

-Тэгвэл тэр чиний зөв гэжээ.

Ингээд Болдоггүй Боролзой өвгөн долоон бор хоньтойгоо, нисдэг бор морьтойгоо амар сайхан жаргажээ. (Цэрэнсодном 1982: 82-83)

Болдоггүй бор өвгөн

Эрт урьд цагт Болдоггүй бор өвгөн гэж түмэн бор хоньтой нэгэн өвгөн байжээ. Болдоггүй бор өвгөн нисдэг бор морь, нисдэггүй бор гэж хоёр бор морьтой, бас нэгэн шувуутай юмсанжээ. Болдоггүй бор өвгөн бүх насаараа “Хар хурга гараасай хааныхаас дутахгүй юмсан. Бор хурга гараасай богдынхоос дутахгүй юмсан” гэж хүсдэг байжээ. Гэтэл нэгэн өдөр хар хурга гарсан чинь Хурмаст хааны хоёр хар хэрээ ирээд нүдийг нь ухаад явчихжээ. Тэгэхээр нь болдоггүй

бор өвгөн нисдэг бор мориороо хүрч очоод хоёр хар хэрээний нүдийг нь ухаад явчихаж гэнэ. Буцаж ирээд шувуундаа,

– За чи хааныд очоод юу гэж ярилцаж байгааг мэдээд ир хэмээв.

Шувуу нь нисч очоод хааны гэрийн тоонон дээр сууж байтал болдоггүй бор өвгөний нисдэг бор морийг нь хоёр чоноор идүүлье гэж байна гэнэ.

Түүнийг шувуу сонсоод өвгөндөө ирж хэлэв. Өвгөн нисдэг бор морио үүдэндээ уяж нисдэггүй бор морио гэрийнхээ хойно уяж гэнэ. Гэтэл Хурмаст хааны хоёр чоно ирээд нисдэггүй бор морийг нь идээд явжээ. Чингэхээр нь нисдэг бор мориороо хоёр чоныг хөөж гүйцээд хоншоорыг нь тас цавчаад алчихаж гэнэ. Өвгөн гэртээ ирээд нөгөө шувуугаа бас хааных руу явуулжээ. Шувуу урьдын адил тоонон дээр нь суугаад чагнаж байтал хаан ихэд хилэгнэж,

-Болдоггүй бор өвгөнийг чөтгөрөөрөө хорлуулмуй! гэж байв. Шувуу үүнийг сонсоод өвгөнд очиж хэлэв. Өвгөн нисдэггүй бор мориныхоо сэвсийг буцалгаж эхэлжээ. Гэтэл хоёр чөтгөр ирээд овоохойг нь цоолоод харж байна гэнэ. Чингэхээр нь Болдоггүй бор өвгөн хоёр чөтгөрийн урдаас халуун сэвсийг цацжээ. Хоёр чөтгөр түлэгдээд үхэж гэнэ. Дараа нь бас л Хурмастын хааны уруу шувуугаа явуулсанд Болдоггүй бор өвгөнийг хоёр луугаараа ниргүүлнэ гэж хаан ярьж байна гэж шувуу нь буцаж ирээд хэлжээ. Үүнийг сонсоод өвгөн болзоотын бор толгой дээр хонио орхиод гэртээ ирж гэнэ.

Гэтэл өнөө хоёр луу нь Болзоотын бор толгойг хар нүүрс болтол ниргээд буцаж гэнэ. Өнөө өвгөн нисдэг бор мориороо хоёр лууг нь хөөж гүйцээд хоёр хөлийг нь тас цохилд явуулжээ. Луу буцаж очоод бидний хөлийг тас цохилоо, бид хөлгүй хэрхэн амьдрах билээ гэжээ. Хурмаст хаан: - “Одоо би ямар юмаа явуулах билээ” гэж бодож байгаад өөрөө Болдоггүй бор өвгөнийд ирээд:

-Чи миний хоёр хэрээний нүдийг яагаад сохлов? хэмээн асуухад өвгөн:

-Би бүх насаараа хар хурга гараасай, хааныхаас дутахгүй юмсан. Бор хурга гараасай, богдынхоос дутахгүй юмсан гэж хүсдэг байлаа. Гэтэл нэгэн хар хурга гарсан чинь хоёр хэрээ ирээд нүдийг нь сохолчихов. Чингэхээр нь нүдийг нь адилхан сохлов гэж өвгөн өчжээ. Хурмаст хаан:

-Таны зөв байхаа. Харин яагаад хоёр чонын хоншоорыг тас цавчив? гэхэд өвгөн:

-Та нисдэг бор морийг нь идээд ир хэмээснээс биш нисдэггүй морийг минь идээд ир гэж хэлээгүй биз дээ хэмээсэнд Хурмаст хаан,

-Чингэвээс чонын хоншоорыг тас цавчсан чинь болжээ. Харин чи яагаад хоёр чөтгөрийг минь алав? гэхэд өвгөн:

-Та хоёр чөтгөрийг явуулахдаа хар гэрийг нь цоол хэмээсэн үү, халуун амийг нь тасал хэмээсэн үү? гэхэд,

-Чөтгөрийг алсан нь зөв байна. Тэгвээс яагаад хоёр лууны хөлийг хуга цохив гэж хаан асуув.

-Та болзоотын бор толгойг ниргээд ир хэмээсэн үү? Болдоггүй бор өвгөнийг ниргэ хэмээсэн үү? хэмээхийг хаан сонсоод,

-Луугийн хөлийг хугалсан нь зөв байна хэмээгээд өвгөнөөс айгаад гэрт нь оролгүй яваад өгчээ.

Чингээд Болдоггүй бор өвгөн ам хэл, сэцэн ухаанаар Хурмастын хааныг айлгаж амар сайхандаа жаргажээ. (ХЗХ :2)

Муң кара хойлуг Бумбаадай

Шыяан, биеэде эртенгиниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда буга-деге мыйызы буступ дүжүп, калбак чүве халып, борбак чүве чугдуп турар шагда чүвөң иргин эвеспе аан. Кашпалданып баткан кара хемниң унун чурттаан муң кара хойлуг, Эки-Бора, Багай-Бора ийи аъттыг Бумбаадай ирей чоруп-тур. Бумбаадай ирей бир эртен хоюн ончалап чоруурга, бир хою ийи ак хураган төрүп алган чыткан. Ашак оон өөрээш, ыштыг кара чадырынга халып келгеш, ийи инчөөк дааран алгаш, дедир халывышаан чеде бээрге, ийи ак хураганының карактарын ийи кара кускун деже соктап чип алган олуруп-турлар. Ашак-даа хорадавас боду хорадап, ажынмас боду ажынып келгеш, Эки-Боразын мунгаш, ийи кара кускунну Болчаглыг-Бора-Тейни үш долгандыр сывыргаш, барып четкеш, туткулап алгаш, ол кускуннарның карактарын дешкеш, диригге салгылап-тыр.

Ам чүзү боор, демги ийи кара кускун ол-бо ужуп чоруткаш, үстүү оранда кудайның хаанынга баргаш:

-Муң кара хойлуг Бумбаадай ашак бистиң карактарывысты дешкеш, салгылапты дижип ыглажып- сыктажып билдиргеннер.

-Кижиниң ийи кара кускуннарының карактарын дөжип турар кончуг хоранның кулугур боор ой! Бумбаадайның Эки - Боразын чип кааптыңар! - дээш, хаан ийи көк бөрүзүн бадырывыт - тыр эвеспе.

Күжүр Бумбаадай чүзү боор, ону билип кааш, Эки-Боразының орнунга Багай-Боразын баглааш, Эки-Боразын куу аът мына кылдыр хуулдургаш, так кылдыр чакырып кааш, удуп чыдып ап-тыр.

Хаанның айбычылары ийи көк бөрү чедип келгеш, ашактың Багай - Боразын чип кааннар.

Ашак эртен туруп кээрге, Бага-Боразын ийи бөрү чип алгаш, дезип бар чытканнар.

Күжүр ашак Эки-Боразын мунгаш, ийи көк бөрүнү Болчаглыг-Бора-Тейин үш долгандыр сывырып туруп, туткулап алгаш, хамык кезин бажынга дээр тулуптай сойгаш, салып чорудувут-тур.

Ийи көк бөрү ол -ла чоруткаш, хаанынга баргаш:

-Муң кара хойлуг Бумбаадай бистиң кештеривисти бажывыска чедир тулуптай сойгаш, салыпты! дишкен.

Хаан олура, улам хорадап:

-Чоп кончуг хоранның кулугур боор ой, кижиниң ийи көк бөрүзүнүң кештерин тулуптай союп турар! Бумбаадайның бодун барып өлүрүп кааптыңар! - дээш, ийи шивишкинин чорудупкан.

Күжүр Бумбаадай ону билип кааш, багай чадырын чаңгы-даа дыдык чок кылдыр дуглап алгаш, так кылдыр базыртынгаш, удуп чыдып ап-тыр.

Хаанның ийи шивишкини чедип келгеш, Бумбаадайның багай чадырын даңны атсы чүү-даа чок кылдыр үсперлеп, часпарлап тура хонганнар.

Бумбаадай дангаар эртен тура халааш, ийи шивишкинни Болчаглыг-Бора-Тейни долгандыр сывырып тургаш, туткулап алгаш, карактарын дешкеш, кырыларын сыккалааш салыпкан. Ийи шивишкин ол-ла чоруткаш, хаанынга чугаалааннар:

-Муң кара хойлуг Бумбаадай бистин карактарывысты дешкеш, кырыларывысты сыккаш, салгылапты!-деп ыглашкан кээп-тирлер.

Хаан ора :

-Кижинин шивишкиннеринин карактарын дежип, кырыларын сып турар кончуг хоранныг кулугур боор. Бумбаадайның бодун багай чадыры-биле катай чаңнык дүжүрүп кааптыңар ! ийи улу бадырыпкан.

Күжүр Бумбаадай ону билип кааш, багай чадырын болчаглыг бора тейнин бажынга барып хондургаш, аңаа турган даш оваазын чадырының орнунга эккеп тиккеш, оон иштинге даш көжээ олурткаш, багай чадырының ойбак черинден бакылап чыдарга, кезек кара булут халып, чаап келген соонда, чаңнык-даа чыжырткайны-ла берген. Даш оваазын чүү даа чок кылдыр чуура шаап каавыдып-тыр оо ! Бумбаадай ашак хорадавас боду хорадап, ажынмас боду ажынып келгеш, Эки-Боразын мунгаш, ийн улуну-даа сүрүп-ле каа -тыр эвесне.

Каптагайны хайылдыр , делегейин дескиндир сывырып тургаш туткулап алгаш, хамык кештерин тулуптай сойгаш, буттарының ээжээнге арттырып кааш, салыпкан .

Ийи улу ол-ла чоруткаш, хаанынга барып билдиртирге, хаан хорадавас боду хорадап, ажына боду ажынып келгеш, чоруп каап-тыр эвеспе.

Бумбаадайга чедип келгеш:

-Мээң ийи кара кускуннарым карактарын чүге дешкилеп кагдың ?

-Мээң муң кара хоюмнун иштинден ийи ак хураган төрүүрге, чүге оларның ийи карактарын деже соктаарыл ынчаш ?

-А мээң ийи көк бөрүмнүн хамык кештерин бажынга дээр чүге тулуптай сойдун ?

-Силер мээң Эки-Борамны чизин дээш ба дырыптарыңарга, Багай-Борамны чүге чигенил ынчаш ?

-А мээң ийи шивишкиннеримнин карактарын дешкеш, ийи кырыларын чүге сыккаш, чорудуптун ?

-Силер мени өлүрзүн дээш бадырыптарыңарга, мени өлүрбейн, харын мээң багай чадырымны чүге орбарлаарларыл ? -А мээң ийи улумнун хамык кештерин будунун ээжээнге дээр чүге тулуптай сойдун?

-Силер мээң багай чадырымны ыйбаландыр чаңнык дүжүрүп кааптыңар дээш бадырыптарыңарга, мээң чадырымга чаңнык дүжүрбейн, Болчаглыг-Бора-Тей бажында даш оваамга чүге чаңнык дүжүргенил ынчаш ?

-Хамык яла боттарында кулугурлар-дыр оң! дээш, хаан хамык чүвени көргөш, дүвү-далаш биле хап чана берип-тир оо ! (Матпаадыр 1990: 155-157)

Мянган хар хоньтой Бумбаадай

За хө, дээр цагт өглөөний эртэд урьдын урьдад бухын эвэр хугаран унаж хавтгай юмс салхинд хийсч бөөрөнхий юмс газраар өнхөрч байх цагт юм сан жээ.

Хавцал уруудсан Хар голын хөндийд нутагтай мянган хар хоньтой Эки - Бора, Багай - Бора хоёр морьтой Бумбаадай өвгөн амьдарч байжээ.

Бумбаадай өвгөн нэг өглөө хоньдынхоо бүрэн бүтнийг нь шалгатал нэг хонь

хоёр цагаан хурга төрүүлсэн байжээ. Өвгөн түүнд баярлаад, утаатай хар урцандаа алхаж ирээд хоёр уут оёж аваад гэдрэг алхаад очтол хоёр хар хурганы нүдийг нь хоёр хар хэрээ ухаад идсэн байж гэнэ. Өвгөн ч уурлаагүйгээрээ уурлаж, уцаарлаагүйгээрээ уцаарлаж Эки-Бора морио унаж хоёр хар хэрээг Болчаглыг-Бора толгойг гурав тойрон хөөж гүйцээд барьж аваад хэрээнүүдийн нүдийг ухаж тавиад явуулжээ.

Энэ одоо юу болов, гээд сайх хоёр хар хэрээ нисээд дээд оронд хурмастын хаанд хүрч очоод:

-Мянган хар хоньтой Бумбаадай өвгөн бидний нүдийг цоо хатгаад, тавьсан гэж уйлан унжин хэлжээ.

-Хүний хоёр хар хэрээний нүдийг цоо хатгадаг, яасан хорон муу хулгар вэ! Бумбаадайн Эки Бораг идээтэх! гэж... хоёр хөх чоноо илгээв гэнэ. Хөөрхий Бумбаадай тэгээд ч түүнийг мэдэж аваад Эки-Борагийн оронд Багай-Борагаа уяад Эки-Борагаа адууны шивх болгон хувиргаад чандлан нуугаад унтжээ.

Хаанын зараалчин хоёр хөх чоно хүрч ирээд өвгөний Багай-Бораг нь идчихжээ.

Өвгөн өглөө босоод ирэхэд Багай-Бораг нь хоёр чоно идээд зугтсан байжээ.

Хөөрхий өвгөн сайн бороо унаад хоёр хөх чоныг Болчаглыг-Бора толгойг гурав тойрч хөөгөөд барьж аван хамаг арьсыг нь толгойд нь хүртэл туламлан өвчөөд тавиад явуулжээ. Хоёр хөх чоно тийн яваад хаандаа очоод

-Мянган хар хоньтой Бумбаадай бидний арьсыг толгой хүртэл туламлан өвчөөд тавиад явууллаа гэжээ.

Хаан улам уурлан:

-Ямар муухай хорон хулгар вэ, хүний хоёр чонын арьсыг туламлан хуулдаг! Бумбаадайг өөрийг нь хөнөөгөөтөх! гэж хоёр шивэгчин явуулжээ.

Хөөрхий Бумбаадай түүнийг мэдчихээд муу урцаа ямар ч цоорхой нөхөөсгүй болтол нь битүүлээд, бөх гэгч нь хучаад унтаад өгчээ. Хааны хоёр шивэгчин хүрч ирээд Бумбаадайн муу урцыг үүр цайтал юу ч үгүй болтол эвдлэн хэмхчиж хоножээ. Бумбаадай үүрээр өглөө босод хоёр шивэгчиний болзоотын бор толгой тойрон элдэж барьж аван нүдийг нь сохолж царвууны ясыг нь хугачиж тавиад явуулжээ.

Хоёр шивэгчин тийн яваад хаандаа хэлжээ.

-Мянган хар хоньтой бумбаадай бидний нүдийг сохолж, царвууны ясыг хугачиж тавиад явууллаа гэж уйлалдан иржээ.

Хаан :

-Хүний шивэгчнүүдийн нүдийг нь сохолж царвууны ясыг нь хугалдаг ямар хорон хулгар вэ? Бумбаадай өөр дээр нь бас муу урцанд нь аянга буулгаад ир! гэж хоёр луу явуулжээ

Хөөрхий Бумбаадай түүнийг мэдээд муу урцаа Болчаглыг-Бора толгойн оройд аваачин бариад, тэндэхийн чулуун овооноос урцынхаа оронд авчирч овоолоод дотор нь чулуун хөшөө босгон муу урцныхаа ажигалаж байтал, хэсэг хар үүл гарч бороо орон аянга нүргэлжээ. Чулуун овоог юу ч үгүй болтол бут ниргэжээ. Бумбаадай өвгөн уурлаагүйгээрээ уурлан уцаарлаагүйгээрээ уцаарлан Эки-Борагаа унаад хоёр лууг ч хөөн нэхжээ. Хавтгайг хайлуулж дэлхийг эргүүлж хөөж элдээд барьж авч хамаг арьсыг нь тулалан өвчиж хөлний уланд нь үлдээгээд тавин явуулжээ.

Хоёр том луу тийн яваад хаандаа очиж хэлэхэд хаан хилэгнээгүйгээрээ хилэгнэж хордоогүйгээрээ хордож өөрөө өвгөн лүү явжээ.

Бумбаадайд хүрч очоод:

-Чи миний хар хэрээнүүдийн нүдийг яагаад сохолсон бэ? гэхэд

-Хоёр хар хэрээ чинь яах гэж миний мянган хар хонин дундаас хоёр цагаан хурга төрөхөд хоёр нүдийг нь сохолсон бэ? гэж өвгөн зөрүүлээд асуужээ

Хаан:

-Чи яах гэж миний хоёр хөх чонын хамаг арьсыг толгойд нь хүртэл туламлан өвчөө вэ? гэж асуухад

-Таныг миний Эки – Бора морийг идэг гэж явуулсан байтал тэд яагаад Багай – Бора морийг минь идэв? гэж зөрүүлэн асуужээ.

-Чи яах гэж миний хоёр шивэгчний нүдийг сохолж, хоёр царвууны ясыг нь хугалсан юм? гэхэд

-Та намайг хөнөөх гэж явуулсан байтал тэд яагаад намайг алалгүй муу урцыг минь эвдсэн юм гэж өвгөн зөрүүлэн асуув

-Чи яах гэж миний лууны хамаг арьсыг хөлийнх нь ул хүртэл туламлаж тавив? гэж асуухад

-Та миний муу урцыг ниргэж аянга буулга гэж явуулсан байтал тэд яах гэж миний урцад аянга буулгалгүй болзоотын бор толгойн ород байх овоонд минь аянгаар ниргэсэн юм? гэж зөрүүлэн асуужээ

-Таны хулгарууд өөрсдөө бүхэнд буруутай гэж өвгөн хэлмэгц хаан хаан бүхнийг хараад хамаг хурдаараа буцаад явчихжээ !

Бидний харьцуулан авч үзэж буй “Бэтгэлжин бор шувуу”, “Бэлтгэлжин бор шувуу” гэх монгол үлгэрүүд тува “Бора-Хөкпеш” (Богширго), “Шиигегей кушкаш” (Ногоолзой бялзуухай) гэх тува үлгэрүүд адил өгүүлэмжтэй бөөгнөл хувилбар үлгэрүүд болно.

Бэтгэлжин бор шувуу

Эрт урьд цагт нар сая мандаж, навч сая дэлгэрч, төр сая тогтож, түмэн сая хурж байхад Бэтгэлжин бор шувуу гэж байж гэнэ. Тэр шувуу өвлийн хүйтэнд өлсөнө гэж, хаврын хатууд харшина гэж хайртай бэтгэ гүеэндээ чимх будаа чихэж, атга будаа агуулсан юм байжээ.

Тэгээд нэг өдөр тэнгэрт нисэж ядраад харгана сондуул дээр суутал хайртай бэтгийг нь хагалчих гээд хатгаад байж гэнэ. Тэгэхлээр нь “Чамайг тэгвэл ямаагаар идүүлнэ дээ” гээд харганыг занаад Бэтгэлжин бор шувуу ямаанд очиж:

-Ямаа гуай, ямаа гуай! Харгана сондуул хайртай бэтгийг минь хагалчих гээд байна. Харганыг та идээд өгөөч! гэж гуйж гэнэ. Гэтэл ямаа:

-Чиний хатсан харганыг идэх байтугай, шимтэй ногоогоо идэж барахгүй яая гэж байна гээд тоосонгүй гэнэ. Тэгэхлээр нь Бэтгэлжин бор шувуу “Чамайг тэгвэл чоноор идүүлнэ дээ” гэж ямааг занаад чононд очиж:

-Чоно гуай, чоно гуай! Харгана сондуул хайртай бэтгийг минь хагалчих гээд байна. Харганыг хар ямаа идэж өгөхгүй байна. Хар ямааг та идээд өгөөч! гэж гуйжээ. Тэгтэл чоно:

-Чиний туранхай ямааг идэх нь байтугай, тураг гөрөөсөө яаж идэх билээ гэж явна гээд тоосонгүй гэнэ. Тэгэхлээр нь бэтгэлжин бор шувуу “Чамайг тэгвэл анчингаар алуулна даа” гэж чоныг занаад анчин хар хүнд очиж:

-Анчин гуай, анчин гуай! Харгана хайртай бэтгийг минь хагалчих гээд байна. Харганыг хар ямаа идэж өгөхгүй байна. Хар ямааг хөх чоно идэж өгөхгүй байна. Хөх чоныг та хөөгөөд намнаад өгөөч! гэж гуйжээ. Тэгтэл анчин:

-Гуриатсан чонотой хөөцөлдөх нь байтугай, гуу жалгын гөрөөсөө намнаж чадахгүй явна гээд бас тоосонгүй гэнэ. Тэгэхлээр нь Бэтгэлжин бор шувуу “Хулганаар чиний хувцсыг чинь уруулж хорлоно доо” гэж занаад хулганад очиж:

-Хулгана гуай, хулгана гуай! Харгана хайртай бэтгийг минь хагалчих гээд байна. Харганыг хар ямаа идэж өгөхгүй байна. Хар ямааг хөх чоно идэж өгөхгүй байна. Хөх чоныг анчин хөөж намнаж өгөхгүй байна. Анчин эрийн хувцсыг чи ураад ноохойлоод өгөөч! гэж гуйжээ. Тэгтэл хулгана:

-Гөрөөчний дээл ноохойлох нь байтугай, хөөгөө яаж хурааа гэж ядаж явна гээд тоосонгүй гэнэ. Тэгэхлээр нь Бэтгэлжин бор шувуу “Чамайг тэгвэл хургачин хүүгээр алуулна даа” гэж хулганыг занаад хургачин хүүд очиж:

-Хургачин хүү, хургачин хүү! Харгана сондуул хайртай бэтгийг минь хагалчих гээд байна. Харганыг хар ямаа идэж өгөхгүй байна. Хар ямааг хөх чоно идэж өгөхгүй байна. Хөх чоныг гөрөөчин хөөж намнаж өгөхгүй байна. Гөрөөчний дээлийг хулгана ноохойлж өгөхгүй байна. Хулганыг чи хувин ус цутгаад алаад өгөөч! гэж гуйжээ. Гэтэл хургачин хүү:

-Хулгана зурамтай хөөцөлдөх нь байтугай, хурга ишгээ хариулж гүйцэхгүй аая гэж явна гээд тоосонгүй гэнэ. Тэгэхлээр нь Бэтгэлжин бор шувуу “Чамайг тэгвэл аав ээжээр чинь зодуулна даа” гэж хургачин хүүг занаад аав ээжид нь очтол тэднийх эсгийгээ хийх гээд унгасаа савж байжээ. Бэтгэлжин бор шувуу аав ээжид нь очоод:

-Харгана сондуул хайртай бэтгийг минь хагалчих гээд байна. Харганыг хар ямаа идэж өгөхгүй байна. Хар ямааг хөх чоно идэж өгөхгүй байна. Хөх чоныг гөрөөчин эр алж өгөхгүй байна. Гөрөөчний хөдсөн дээлийг хулгана ноохойлж өгөхгүй байна. Хулганыг хургачин хүү чинь алж өгөхгүй байна. Хургачин хүүгээ нэг сайн зодоод өгөөч! гэж гуйжээ. Тэгтэл хүүгийн аав ээж хоёр нь:

-Тархигүй хүүхэдтэй хөөцөлдөх нь байтугай, тараасан унгасаа савж амжихгүй аая ийя гэж байна гээд тоосонгүй гэнэ. Тэгэхлээр нь Бэтгэлжин бор шувуу “Тэгвэл та нарын унгасыг чинь уул талаар нэг болгоно доо” гэж занаад салхи гаргахаар шийдэж, болзоотын бор толгой дээр гараад байдаг чадлаараа исгэрэн жиргэж гарчээ.

Тэгтэл салхи шуурга дэгдэж, савсан унгасыг хийсгэжээ. Ингээд хүүгийн аав ээж хоёр Бэтгэлжин бор шувуунд очиж “Салхи шуургаа намдааж өгөөч, бид хургачин хүүгээ зодоод өгье” гэж амлажээ. Хургачин хүүг хулгана алж өг гэж зодох болсонд, хургачин хүү “Хулганыг алаад өгье” гэж амлажээ. Хургачин хүү хулганыг алахаар очиход, хулгана “Гөрөөчний хөдсөн дээлийг ноохойлоод өгье” гэж амлажээ. Хулгана гөрөөчний дээлийг ноохойлох болоход, гөрөөчин эр “Хөх чоныг хөөж намнаж өгье” гэж амлажээ. Хөх чоныг гөрөөчин хөөж алах болоход чоно “Хар ямааг би хага татаад өгье” гэж амлажээ. Хар ямааг хага татахаар чоныг очиход, хар ямаа нь “Харгана сондуулыг идээд өгье” гэж амлажээ. Хар ямаа

харгана сондуулыг идэхээр очиход, харгана сондуул “Бэтгэлжин бор шувууны хайртай бэтгийг би хагалахаа байя” гэж ам тангараг өгчээ. Тэгээд Бэтгэлжин бор шувуу хайртай бэтгээ хамгаалан чадаад амар сайхандаа жаргав гэнэ.(Цэрэнсодном 1982:54-56)

Бэлтгэлжин бор шувуу

Бэлтгэлжин бор шувуу бөөн шарилжин дээр бууж очоод суужээ. Гэтэл бор шувууны гэдсийг хатгажээ. Тэхээр нь за чамайг ямаанд идүүлье гэж бор шувуу занаж хэлээд,

-Ямаа гуай, ямаа гуай идүүштэй шарилж энд нэг байна, идээд орхиоч гэжээ.

-Чиний шарилжийг идэх байтугай, ишгээ даахгүй явна гэж ямаа хэлээд цаашаа явахад,

-Чамайг сайн чадъя. Чононд очиж хэлье гээд бор шувуу явж боохолдойтой дайралдаад,

-Чоно гуай, чоно гуай энд идүүштэй ямаа нэг байн, идээд өгөөч гэсэнд,

-Чиний ямааг идэх байтугай өөрийнхөө бэлтрэгийг даахгүй байна гэж хэлээд чоно явжээ. Бор шувуу цаашаа явж хүнтэй дайралдаад,

-Хүн гуай, хүн гуай энд алууштай чоно нэг байна. Алаад өгөөч гэхэд, чиний чонийг алах нь байтугай өөрийгөө яая гэж явна гэсэнд, шувуу юу ч хэлсэнгүй шууд цаашаа явжээ.

Бор шувуу явсаар оготнотой дайралдаж,

-Оготно гуай, оготно гуай энд нэг хорлууштай хүн байна, хорлоод өгөөч гэсэнд, хүнийг хорлох нь байтугай хөрөнгөө бэлтгэж чадахгүй байна гэжээ. Бор шувуу, чамайг гэж занан зам дагаж явсаар хүүхэдтэй очиж уулзаад,

-Хүүхдээ, хүүхдээ энд алууштай оготно байна, алаад өгөөч гэсэнд,

-Чиний оготныг алах нь байтугай тугалаа нийлүүлчихээд тэвдэж явна гэхэд,

-Чамайг ээжид чинь хэлээд нэг сайн зодуулья гэж бор шувуу бодоод, эсгий хийж байгаа эмгэн чавганцынд очоод,

-Энд нэг зодууштай хүүхэд байна. Зодоод өгөөч гэсэнд,

-Чиний хүүхдийг зодох байтугай эсгий хийгээд завгүй байна гэжээ. Бэлтгэлжин бор шувуу нисээд, Болзоотын бор толгой дээр гарч, байдаг чадлаараа хашгирч орхисон чинь бараг тэнгэр газар нийлмээр хүчтэй салхи болжээ. Тэхэд нь эмгэн цочиж хүүхдийг барьж зодож, хүүхэд оготныг цохиж, оготно хүнийг хорлож, хүн чоныг зодож, чоно ямааг хазаж, ямаа шарилжийг идэж амар сайхан жаргажээ. (Дашдорж, Гүр-Рэнцэн 1958: 46)

Бора-Хөкпеш

Шаг шагның бажында эки оыт думчуундан үс ап, эки ыт думчуундан арага ап турар шагда кушкаш-кашкаш хола хараган бажынга олурбас, өшкү анай хола хараган бажы дайнавас шагда чүвең иргин.

Бора-хөкпеш бир-ле хараган бажынга хонупкаш бөскээнге тен кадап ап-тыр. Бора-Хөкпеш ийи анайлыг өшкүче келгеш: Мээң бөскээмде тени ап каавыдып көрем. Хола хараганның бажы үзе дайнап чивит –дээн .

-Сээң бөскээнде тени ап, хола хараганның бажын дайнаарындан ийи анайым өстүрүп чапап чор мен.

Ол-ла ушкаш, чеди бөрүгө кээп-тир.

-Мээң бөскээмде тени ап каавыдып көрүңер –деп- тир.

Чеди бөрү тургаш :

– Сээң бөскээнде тени алыр хамаан чок, Караты хаанның мал- маганы өлүп туруп берген оон эьдин чиир дээш чадап тур бис – дээн. Бора- Хөпеш ол-ла чоруткаш баг хап ойнаан оолдарга келгеш:

-Мээң бөскээмде тени ап каавыдып көрүңер –дээрге,

-Сээң бөскээнде тен алыр хамаан чок, баг хакчып чадап тур бис дээн. Бора- Хөкпеш чоруткаш эдек бышкан уругларга чеде берген.

–Уруглар уруглар Мээң бөскээмде тени ап каавыдып көрүңер-деп-тир.

-Сээң бөскээнде тен алыр хамаан чок эдээвис быжып чадап тур бис – дишкеннер

Бора Хөкпеш ол-ла чоруткаш дүк салган кадайларга келген:

-Мээң бөскээмде тени ап каавыдып көрүңер, угбарым. Бо эдек быжкан уругларның пөзүн үзе чаза соп кааптып көрүңер деп тир.

-Сээң бөскээнде тен алыр, уругларның пөзүн үзе чаза согар хамаан чок дүгүвүс салып чадап турар бис –дишкеннер. Бора Хөкпеш ол-ла чоруткаш дүк каккан ашактарга келгеш:

-Мээң бөскээмде тени ап каавыдып көрүңер, акыларым, дүк салган кадайларның дүгүн үрөп кааптыңар-дөп олуруп-тур. Сээң бөскээнде тен алыр хамаан чок дүгүвүс хап чадап тур бис деп-тир. Бора-Хөкпеш-даа бөкээний аарыырынга шыдавайн узун дыттың бажыңга олуруп алгаш сыгырып эгелээн. Хат хадааш дүк хаккан ашактарның дүгүн хадып хадып аппарып-тыр. Дүк хаккан ашактар оон хорадааш, дүк салган кадайларның дүгүн үрөп каавыдып-тыр. Дүк салган кадайлар эдек бышкан уругларның пөзүн өра-чаза соп каавыдып-тыр. Эдек бышкан уруглар баг хап ойнаан оолдарның баан үзе соп каап-тыр. Оолдар оон хорадааш, чеди бөрүнүң бирээзин өлүрүп каан. Алды бөрү ол чоруткаш, өшкүнүң ийи анайын чипкен. Өшкү чааскаан арткан хола хараган бажы чивес боду, хола хараган бажы дайнап чип чоруп тур. А Бора- Хөкпеш ол ояр хараган бажы хонуп, уя тудар апарган дижир. (ТНИИЯЛИФ :58,257)

Богширго

Цаг цагийн эхэнд сайн нохойн хамраас тос гарган авч, сайн морины хамраас архи гарган авч байх цагт шувуухай дэгдээхэй улаан харганын толгойд суудаггүй, ямаа ишиг улаан харганын толгойг зажилдаггүй цагт юм гэнэ. Богширго нэг харганын толгойд суутал цээжинд нь өргөс орчихжээ. Богширго хоёр ишгээ дагуулсан ямаа руу очоод

-Миний цээжинд орсон өргөсийг авч өгөөч. Улаан харганын толгойг тасдан идэж өгье гэжээ.

-Чиний цээжний өргөсийг авч улаан харганын толгойг зажилснаас илүү хоёр ишгээ өсгөж чадахгүй байна би гэж гэнэ. Тэр нисээд долоон чоно руу очжээ.

-Миний цээжинд буй өргөсийг авч өгөөч гэж гэнэ.

Долоон чоно :

-Чиний цээжний өргөсийг авах хамаа алга, Караты хааны мал мах үхэж үрэгдэж байтал махыг нь идэж чадахгүй байна бид гэжээ. Богширго цааш яваад цүү харваж байгаа хөвгүүд дээр ирээд:

-Миний цээжний өргөсийг аваад өгөөч гэтэл,
 -Чиний цээжний өргөс хамаа алга, цүүгээ харваж чадахгүй байна бид гэжээ.
 Богширго цааш яваад дээлийн хормой эсгэх охид дээр очиж гэнэ.
 -Охид оо. Миний цээжний өргөсийг аваад өгөөч гэж гэнэ.
 -Чиний цээжний өргөс хамаа алга дээлний хормойгоо эсгэж чадахгүй байна бид гэж хэлжээ.
 Богширго цааш яваад ноос дэлгэх авгай нар луу очиж гэнэ.
 -Миний цээжний өргөсийг аваад өгөөч эгч нар аа. Энэ дээлний хормой эсгэх охидын даавууг ураад тасдаад өгөөч гэж гэнэ.
 -Чиний цээжний өргөсийг авах, охидын даавууг урж тасдах хамаа алга ноосоо дэлгэж чадахгүй байна бид гэгцгээжээ. Богширго цааш яваад, ноос сэмлэх өвгөд дээр ирээд
 -Миний цээжний өргөсийг авч өгөөч ах нар минь, ноос савж байгаа авгай нарын ноосыг тараагаад өгөөч гэж гэнэ.
 -Чиний цээжний өргөсийг авах хамаа алга, ноосоо сэмэлж чадахгүй байна бид гэж гэнэ. Богширго цээж нь өвдөж тэсч ядаад өндөр шинэс модны оройд сууж аваад исгэрч эхэлжээ. Салхи салхилж ноос сэмлэх өвгөдийн ноосыг хийсгээд аваад оджээ. Ноос сэмлэх өвгөд уурлаад ноос дэлгэж байсан авгай нарын ноосыг тарааж орхив гэнэ. Ноос дэлгэж байсан авгай нар дээлийн хормой эсгэж байсан охидын даавууг урж тасдан хаяжээ. Дээлийн хормой эсгэх охид цүү харваж байсан хөвгүүдийн модыг нь хамхалчихаж гэнэ. Хөвгүүд түүнд нь уурлаад долоон чонын нэгийг нь алж орхижээ. Зургаан чоно цааш яваад ямааны хоёр ишгийг иджээ. Ямаа ганцаараа үлдээд улаан харганын толгойг иддэггүй байсан чинь улаан харганын толгойг зажлаад идэж гэнэ. Богширго тэгээд харганын толгой дээр сууж, үүр барих болсон гэлцдэг.

Шижегей кушкаш

Шыяан ам, бир-ле черге Шижегей кушкаш чурттап чоруп-тур. Ол бир-ле катап ийни кудуп бадьп орда бөскээнче тен кадалы берип-тир. Аарыырынга шыдышпайн ийис оолдуг Дөнгүр өшкүге кээп-тир.

–Мээң бөскээмде тенни ап каавыдам, Дөнгүр өшкү –деп-тир эвеспе.

–Сээң бөскээнде тен ап каар хамаан чок ийис оглум азырап чадап чыдыр мен-дээн. Шижегей кушкаш оон хорадааш чеди бөрүге кээп-тир.

–Чеди бөрү, Дөнгүр өшкүнүн ийис оглун чипитиңер- дээрге Чеди Бөрү тургаш:

–Сээң Дөнгүр өшкүн ийис оглун чиир хамаанчок, Караты-Хаанның безиниң казызын төдүп чадар бис-деп-тир.

Шижегей кушкаш оон хорадааш, баг аткан оолдарга келгеш,:

-Баг аткан оолдар, Чеди Бөрүнү адып кааптыңар –дээрге,

-Сээң чеди Бөрүн адар хамаанчок баавыс адып чадап тур бис-деп-тирлер эвеспе.

Шижегей кушкаш оон хорадааш, Күскелерге кээп-тир.

-Күскелер баг аткан оолдарның баан үзе чаза дайнап кааптыңар деп- тир.

-Сээң баг аткан оолдарның баан үзе чаза дайнаар хамаанчок, мыйыраавис казып чадап чыдыр бис-деп-тирлер.

Шиижегей кушкаш оон хорадааш, сайзанактаан уругларга кееп-тир.
-Сайзанактаан уруглар, Күскелерниң мыйыраан казып кааптынар-дээрге:
-Сээн күскелериниң мыйыраан казар хамаанчок, сайзанавис кылып чадап чыдыр бис-деп-тирлер.

Шиижегей кушкаш оон хорадааш, дүк хаккан кадайларга кееп-тир:
-Дүк хаккан кадайлар, уругларның сайзанаан буза теп кааптынар-дээрге :
-Сээн уругларының сайзанаан үрей тевер хамаанчок дүгүвүс хап чадап тур бис –деп-тирлер эвеспе. Шиижегей кушкаш оон хорадааш, ыяш бажынга олуруп алгаш, сыгырбас сыгыдын сыгырлып-ла олуруп-тур. Сыгырып-ла олуларга, кедергей күштүг хат хадып аппарып-тыр эвеспе. Кадайлар оон хорадааш сайзанактаан уругларның сайзанаан буза теп кааптып-тырлар. Уруглар оон хорадааш, Күскелерниң мыйыраан казып каап-тырлар. Күскелер оон хорадааш, баг аткан оолдарның баан үзе чаза дайнап каап-тырлар. Баг хаккан оолдар оон хорадааш, чеди Бөрүнү адып эгелеп-тилер. Чеди Бөрү оон хорадааш дөнгүр өшкүнүң ийис оолдарын чипкен. Дөнгүр өшкү хорадааш, Шиижегей кушкаштың бөскээнде тенни оя дайнап чиптип-тир эвеспе. Шак ынчаар Шиижегей кушкаш амырап оюн оя, чигии чире чурттап чоруй барып-тыр оо. (Матпаадыр 1990: 248-249)

Ногоолзой бялзуухай

За хө, нэг газар ногоолзой бялзуухай амьдардаг байж гэнэ. Бялзуухай нэг удаа энгэр уруудан бууж байтал цэжинд нь өргөс орчихжээ. Өвчиндөө тэсч ядан ихэр ишигтэй мухар ямаа руу очжээ.

– Миний цэжинд орсон өргөсийг авч өгөөч. Мухар ямаа гэж гэнэ.

–Чиний цээжний өргөсийг авах хамаа алга, ихэр ишгээ тэжээж чадахгүй байна би гэжээ. Ногоолзой бялзуухай уурлан долоон чоно руу очиж гэнэ.

–Долоон чоно оо мухар ямааны ихэр ишгийг идээд өгөөч гэж гэтэл долоон чоно:

- Чиний мухар ямааны ихэр ишгийг идэх хамаа алга, Караты хааны гүүний умсыг идэж дуусгаж чадахгүй байна гэцгээж гэнэ. Ногоолзой бялзуухай уурлан цүү харвах хөвгүүд дээр очин :

-Цүү харвах хөвгүүд ээ долоон чоныг харваад өгөөч гэтэл

–Чиний долоон чоныг харвах хамаа алга, цүүгээ харваж чадахгүй байна бид гэж гэнэ.

Ногоолзой бялзуухай уурлан хулганууд дээр очиж гэнэ.

-Хулганууд аа цүү харвах хөвгүүдийн цүүг тас мэрээд өгөөч гэж гэнэ.

-Чиний цүү харвах хөвгүүдийн цүүг тас мэрэх хамаа алга, сагаг өвсний үндсээ ухаж чадахгүй байна бид – гэцгээж гэнэ.

Ногоолзой бялзуухай уурлан чулуугаар гэр барьж тоглох охид дээр очиж гэнэ.

-Гэр барьж тоглож байгаа охид оо. Хулгануудын сагаг өвсний үндсийг ухаад өгөөч гэж гэнэ.

-Чиний хулгануудын сагаг өвсний үндсийг ухах хамаа алга, чулуун гэрээ барьж чадахгүй байна гэцгээжээ.

Ногоолзой бялзуухай уурлан ноос савах авгай нар дээр очиж гэнэ.

-Ноос савж байгаа авгай нар аа, охидын чулуун гэрийг өшиглөөд нураагаад өгнө үү –гэтэл

-Чиний охидын нураан өшиглөх хамаа алга, ноосоо савж чадахгүй байна гэцгээж гэнэ. Ногоолзой бялзуухай уурлан модны орой дээр сууж аваад, исгэрээгүйгээрээ исгэрч гэнэ. Исгэрч байтал хэтэрхий хүчтэй салхи салхилж эхэлж гэнэ. Авгай нар уурлаад гэр барьж тоглож байсан охидын чулуун гэрийг нь өшиглан нураачихаж гэнэ. Охид уурлаад хулгануудын сагаг өвсний үндсийг ухаад хаячихжээ. Хулганууд уурлаад цүү харваж байсан хөвгүүдийн цүүг тас мэрээд хаячихжээ. Цүү харваж байсан хөвгүүд уурлаад, долоон чоныг харваж эхэлж гэнэ. Долоон чоно уурлаад мухар ямааны ихэр ишгийг иджээ. Мухар ямаа уурлаад ногоолзой бялзуухайн цээжинд орсон өргөсийг ухаж зажлаад идчихжээ. Ийнхүү ногоолзой бялзуухай амарч, судаг нэвтэлж, хотгор хонхойлж жарган суув гэнэ.

Бидний харьцуулж буй “Далантай өвгөн” гэх монгол үлгэр. “Аштаан бөрү биле сергежигеш” (Гуриатсан чоно ба ухна ишиг) “Кавылаа-Сарыг” (Кавылаа-Сарыг) гэх тува үлгэрүүд адил өгүүлэмжтэй бөөгнөл хувилбар үлгэрүүд билээ.

Далантай өвгөн

Далан улаан үхэртэй, далиу улаан бухтай Далантай өвгөн далан улаан үхрээ услаад зогсож байжээ. Тэгсэн чинь арван таван толгойтой атгаалжин хар мангас хүрч ирж гэнэ.

-Чи далан улаан үхэртээ хайртай юу, далиу улаан бухандаа хайртай юу, далан давхар харвиндаа хайртай юу? гэж гэнэ. Далантай өвгөн:

-Би далан улаан үхэртээ ч хайртай, далиу улаан бухандаа ч хайртай, далан давхар харвинг минь ид дээ. Миний далан давхар харвинг Тонтий гуайн тонгоргоос өөр юу ч даадаггүй юм шүү дээ гэж гэнэ. Мангас түүнд очоод:

-Тонтий гуай, тонгоргоо өгөөч! гэж гэнэ. Тонтий гуай:

-Миний тонгорог Бинтий гуайн билүүгээр билүүдэхээс нааш юу ч даадаггүй шүү гэжээ. Мангас Бинтий гуайнд очоод:

-Билүүгээ өгөөч! гэж гэнэ. Бинтий гуай:

-Миний билүүг Хантий гуайн хасаг тэрэгнээс өөр юм даадаггүй гэжээ. Мангас түүнд очоод:

-Хантий гуай, хасаг тэргээ өгөөч! гэжээ. Хантий гуай:

-Миний хасаг тэргийг Тантий гуайн том цагаан азарганаас өөр юм хөдөлгөдөггүй юм шүү гэжээ. Мангас түүнд очоод:

-Тантий гуай, том цагаан азаргаа өгөөч! гэжээ. Тантий гуай:

-Миний азаргыг Унтий гуайн урт хусан уурганаас өөр юмаар барьдаггүй юм шүү гэжээ. Мангас түүнд очоод:

-Унтий гуай, урт цагаан уургаа өгөөч! гэжээ. Унтий гуай:

-Миний хусан уурга гадаад далайн цаад захад бий гэжээ.

Мангас:

-Яаж авдаг юм бэ? гэж асуужээ. Унтий гуай:

-Хүзүүнээсээ том чулуу зүүгээд далайг гаталж авдаг юм гэжээ. Мангас тэр ёсоор авах гэж далай руу ороод үхжээ. Эд нар цөм Далантай өвгөний ах дүү нар байгаад хамтаар дайснаа дарж амар сайхан жаргажээ. (Цэрэнсодном 1982:250)

Аштаан бөрү биле Сергежигеш

Тениң мыйызы дээринге шаштыгып, тевениң чолдак кудуруу черинге дөжелип турар шагда чүвөң иргин. Аштааны аңгайган караандан илдең, элегдээни элечнээн кылажындан көскү, шыжыканы шырайындан билдингир, ийи кулаа халбайгыжа чимзенген, аскак көк бөрү аыш-чем дилегзенип чоруп-тур эвеспе. Биеэги улчумур бөрү бир айның үжен хонуунда шалбаа сугну шалырады чылгап, чазагда калган куу сөөктү чажырадыр хемирип амыдырап чоруп-тур. Дүне боорга дүрзүнчүдү улуп хонар, хүндүс боорга хүнге дөгеленип удуп хүнээр, сактыр бодаар чүвези шыктыг чем-не, чылыг хан-на мындыг бөрү иргин. Биеэ бөрү бирле хүн элең-тендиң, эзеп-херлип чоруурга, какпак сарыг чалымның баарында канчаар-даа аажок семис чаагай Сергежигеш серте-даа чок оыттап турган. Харамдыгын чазыйлаан аскак көк бөрү, Сергежигешти өлүрүп чиир деп өөрүшкү маңнайлыг шиитпирлеп-тыр.

Дааш-шимээн үндүрбес дээш даштар артынга чаштыныпан, дакпыжап аштааш чылганып каап, дажайтыр үнгөп бар чыдып-тыр эвеспе. Сергек, кашпагай, семис-чаагай Сергежигеш-даа, чүзү боор, өлүрер деп кел чыдар өжээнниг дайзынны биле тырттып кааш, какпак чалымның тиин өрү халып үне бергеш, ам көк бөрүдүвө кочулай көрүп каап, хаяга эңмек мыйызын казырадыр шалып каап харап алган турган.

Аш көк бөрүнүн өөрүшкүзү өжүп, өзү караңгылап келгеш.

-Сергежигеш, будуң эьдинден кезип эккел, буруу яла онаавас мен, оон башка маңаа бортаа манап тургаш ал бодуңу өлүргеш, чылан чылгаар шык чок, өрге чылгаар өл чок кылдыр сыырыптар мен- деп алгырып-тыр эвеспе.

Сергежигеш боданып туруп-туруп айыткаан иргин.

-Будум эьдин кезип берип болур-дур мен, ынчалза-даа аңаа дыңныр бистиг демир чок, Доңгулче чүгүрүп баргаш, доңгураан ачылап эккелзинзе кезип бээр-ле мен. Аскак көк бөрү аңаа турарга ажык чогуң билгеш, Доңгулдун доңгураан ачылап алыр дээш, ынаар маңнап чоруп каап-тыр эвеспе.

Доңгулга ол-ла дораан маңнап чеде бергеш:

-Чалым дагда Сергежигештиң будунуң эьдин кезип чиир дээш, бижек тыппайн чор мен, тала, доңгурааңны берип көр -деп топтуг дилээн.

Доңгул олургаш:

-Доңгуракты ам-даа болза ап ал харын, ынчалза-даа шаптызы-ла кончуг чүве, Чалдыйның чаныызын барып ачылап ал-дээн.

Ооң-биле маргыжар болза, окта-ла ажык чогуң билгеш, Чалдыйның чаныызын ачылап алыр дээш, аскаңайнып чоруп каап-тыр. Чалдыйга баргаш:

-Доңгулдун доңгураан чидидип алыр чаныыңны берип көрөм, акым-деп дилеп-тир. Чалдый тургаш:

-Чаныымны ап болур-ла сен, ынчалза-даа ону ууп шыдавас сен, аары кончуг чаныы болгай, Чаңнык акывыстың шанаан ачылап алгаш кел-деп, мону сөглээн иргин.

Аскак көк бөрү чацгыс-даа сөс карышпайн, Чаңныкка калгып чеде бергеш, дилээн:

-Чалдыйның чаныызын чедирип алыйн, шанааң ачыладып көрөм, акым-деп-тир. Чаңнык олургаш:

-Шанакты ап болурун болур-ла сен, ынчалза-даа чаныыны угбас кижн шанакты канчап уур сен, Кулдуйга баргаш, Хунан-Боразын барып ачылап алгаш, чедип кел-деп мындыг болган. Аскак көк бөрү шанакты канчап-даа ууп шыдавазын билингеш, Кулдуйнуң Хунан боразын ачылап алыр дээш, ынаар-ла элейтип чоруп каап-тыр.

Шыяанам. Ам-даа чү боор, бөрүнүң өөрүшкүзү улам өжүп, өзү-баары дам-на караңгылап, арай боорда Кулдуй сугга харык шинээн оскунупкан, халаң-тендин чедип кээп-тир.

-Чүнү сурап, чүнү хереглеп чор сен, бөрү?

-Чаңныктың шанаан, Чалдыйның чаныызын Доңгул сугга чедирип алгаш, Доңгулдуң доңгураан чидидип, какпак хаяның баарында семис Сергегигештин будунуң эдин чире кезип чийин, Хунан-Боран ачыладып көрөм, Кулдуй-деп бараан болган чүвөц иргин.

Кулдуй ора кудук-чайык харыылап-тыр:

-Одарында чораан Хунан-Бораның дезиин билбес кижн бар эвес, Алдайның аргамчызын ачылап аар дээш база-ла калгып каап-тыр. Авырарган аш көк бөрү ол-ла элейтип чорааш, Алдайның өөнгө чеде берип-тир.

Алдай олургаш:

-Кайы сунуп бар чор силер, бөрү? -деп шала хүндүлөп айтырып-тыр.

-Кулдуйнуң Хунан-Боразын тудуп алыр аргамчыңны берип көр, Алдай-деп, дилеп-тир эвеспе.

Алдай, бөрүнүң чугаазын дыңнап алгаш, элээн кезек бодангылааш:

-Шыны херек, сыдымымны харамнангаш чоор мен, бөрү, харалааның шоочалыг аптарада чыдар болбас, ийикпе. Дүлгүүрүмнү арганың аңчызы алгаш барган дыр, ону барып эккелзинзе уштуп бээр-ле мен-диген иргин. Шоочалыг аптараны ажыдып аар кандыг-даа арга чогуун билген бөрү аьрганың аңчызын сураглап чоруп каап-тыр эвеспе. Арганың эрес-эрлик, сергек кашпагай аңчызы кадыг кара саадаан азынган, кавындылаар кара боозун туткан үнүп келгеш, чадырының соңгу талазында чаш шеттиг деспелдиректин кыдыында аскак көк бөрү илгип чораанын көрө тыртып кааш:

-Өлүрүкчү оор, өжээнним, аш бөрү, аалдап чоруп олур сен бе -деп, кыйгы салырга, бөрүзү дедир ынай бооп чорда, авааңгыр тудунгур, арганың эрес аңчызы, кавындылаар кара боозун карак чивеш аразында хөлдепкен соонда өзен бажы кызаш-ла дээн, өштүг көк-даа хыйт-ла диген чүвөц иргин. Сергегигеш-даа какпак хаязының баарынга, хаяалыг хүнүнге дөгеленип, кадар одун оьттап, чоргаар чурттап чоруй барып-тыр оо. (ТТ III 1955: 139-143)

Гуриатсан чоно ба ухна ишиг

Тэхийн эвэр тэнгэрт тулж, тэмээний сүүл газар дэвсэх цагт юм сан жээ. Өлссөн гэдэг нь ангайсан нүднээс нь илт алхаанаас тодорхой ууртай гэдэг нь царайнаас нь ойлгомжтой хоёр чих нь унжин тэнэх доголон хөх чоно хоол идээ хайж явсан юм сан жээ. Энэ хэсүүлч чоно нэг сарын гучин хоногт шалбааг усыг дуу гарган долоож, хаваржаанд үлдсэн саарал ясыг нууж мэрж амьдрах ажээ. Шөнө болоход сүртэйгээр улин хонож, өдөр болохоор наранд дулаацаж, унтаж өдрийг өнгөрөөн, санаж бодох юм нь сайхан хоол бүлээн цус хоёр байх

тийм чоно ажээ. Нэг удаа чоно гуйван дайваж амаа ангайлган явахад хүнхэр шар авирж чадашгүй хадны ёроолд урьд үзэгдээгүй тарган сайхан ухна тайван бэлчиж явжээ. Шунахай ховдог доголон хөх чоно ухна ишгийг барьж иднэ гэж баярлан шийджээ. Шуугиан чимээ гаргахгүй гэж, уулын ард нуугдан амьсгаадан өлсөж долоож хөлөө алцайлган мөлхөж явав гэнэ. Сэргэг гавшгай тарган сайхан ухна ишиг тэгээд ч идэх гэж мяраах өшөөт дайснаа анзаарч хүнхэр авирч чадамгүй хадны нарийн хавцлаар дээшээ харайн гараад одоо хөх чоно руу тохуурхан инээж хараад хадыг махигар эврээрээ билүүдэж байжээ.

Гуриа хөх чонын баяр хөөр нь бөхөж, дотор нь харанхуйлж ирээд

-Ухна ишиг чи гуяныхаа махнаас огтолж өг, би гэм ял оноохгүй, чамайг отож байгаад арьсыг чний зулга татаж, могой долоох чийггүй зурам долоох нойтонгүй болтол нь залгина би гэж хашгирчээ.

Ухна ишиг бодож зогсож байгаад хэлжээ.

-Гуяныхаа махнаас огтлон өгч болно гэхдээ, түүнийг даах иртэй төмөр алга. Донгул руу гүйж очоод тонгоргийг нь гуйж авчирбал огтолж өгье гэжээ. Доголон хөх чоно ингэж зогсох хэрэггүйг анзаараад Донгулын тонгоргийг авъя гэж тийшээ давхин явсан ажээ.

Донгул руу тэр дороо давхин хүрч очоод

-Авирч гаршгүй ууланд амьдрадаг ухна ишигний гуяны махыг огтолж идье гэтэл гэж хутга олдохгүй байна тонгоргоо өгнө үү гэж хичээнгүйлэн гуйжээ.

Донгул:

-Тонгоргийг одоо ч ав харин ихэд мохоо доо Чалдайгийн билүүг очоод гуйж ав гэж гэнэ. Түүнтэй маргах нь огт ашиггүйг анзаараад Чалдайн билүүг гуйж авъя гэж доголон явжээ.

Чалдайд очоод:

Донгулын тонгоргийг билүүдэх гэсэн юм. Билүүгээ өгөөч ах аа гэж гуйжээ.

Чалдый:

-Билүүг авч болно гэхдээ түүнийг чи түүнийг өргөж дийлэхгүй, их хүнд билүү. Чанник ахын чаргыг аваад ир гэжээ. Доголон хөх чоно нэг ч үг сөрсөнгүй,

Чанник руу гэлдрэн хүрээд

-Чалдыйгийн билүүг авч явах гэсэн юм, чаргаа өгөөч ах аа гэжээ

Чанник:

-Чаргыг авч бололгүй яахав гэхдээ билүү өргөж дийлэхгүй хүн чаргыг яаж өргөнө гэж Кудуйд очоод Хунан Бора морийг нь аваад хүрээд ир гэж гэнэ. Доголон хөх чоно чаргыг яагаад ч өргөж дийлэхгүйгээ ойлгоод Кулдуйгийн Хунан Бора морийг гуйхаар тийшээ салгалан явж гэнэ. За хө, тэгээд, чонын баяр хөөр улам унтарч дотор харанхуйлан арай гэж Кулдуйгийнх руу хүч чадал нь барагдан гуйван дайван хүрч очиж гэнэ.

-Юу эрж хайж яваа юм чоно чи?

-Чанникын чарга, Чалдайн билүүг Донгулынханд хүргэж өгөөд Донгулын тонгоргийг билүүдээд, хүнхэр хадны ёроолд байгаа тарган ухна ишигний гуяыг хэсэглэн огтлоод идэх гэсэн юм, Хунан-Бора морио түр өгөөч, Кулдуй гэж очсон юм сан жээ.

Кулдуй найрсагаар хариулж гэнэ. .

-Бэлчээртээ бэлчих эмнэг Хунан-Бора морийг мэдэхгүй хүн байхгүй Алдайн

аргамжийг гуйж аваарай гээд цааш гэлдрэн явжээ. Аравгар гуриа чоно салгалан яваад Алдайн гэрт хүрчээ. Алдай

-Чоно та хаашаа зүглэж яваа юм гэж хүндлэн асуув

-Кулдуйгийн Хунан Бора морийг барих аргамжаа өг Алдай гэж гуйжээ. Алдай чонын ярихыг сонсоод нэлээд бодсоноо

-Үнэндээ би арьсан цалмаа харамлана чоно гуай, хайж буй аргамжаа чинь цоожтой авдарт хэвтэж байгаа. Түлхүүрийг минь ойн анчин аваад явсан түүн рүү очиж авчирвал гаргаад өгье гэсэн аж. Цоожтой авдрыг онгойлгож авах ямар ч аргагүйг мэдэх чоно ойн анчиныг сургалан явж гэнэ. Ойн эрэмгий зоригт сэргэлэн гавшгай анчин хатуу хар саадгаа агсаад хурдлан шаламгайлан хар буугаа барьж гарч ирээд майхны хойд талд зулзган шилмүүст мод ойн цоорхойн . захад хөх чоно сажлан явахыг хараад

-Хөнөөгч хулгайч, өшөөт дайсан өлсгөлөн чоно чи айлчилж явна уу гээд хаширан дуудахад чоно гэдрэг зугаттал хүйхэр шалмаг ойн эрэлхэг анчин хурдан онох хар буугаа нүд ирмэх хооронд босгон тавиад араас нь нарийн судгийн эхэнд гялс хийлгэж, өшөөт хөх ч нурмайн унасан юм сан жээ.

Ухна ишиг ч хүнхэр хадны ёроолд гэгээн наранд биеэ ээн, хялгана өвс идэж, зоргоороо амьдарч гэнээ.

Кавылаа-Сарыг

Шыяан, эрте-бурун шагда чеди сарыг өшкүлүг ирей кадай, чангыс уруглуг Чинге-Кара-Хемге чурттан турган-дыр. Чинге-Кара-Хемге чурттап турда, чангыс уруун ады Кавылаа-Сарыг, а ашак суглап чоруурга, сугну куду сарыг-кидис бадых олуруп-тур. Ол сарыг-кидисти ыяш-биле илгеш, октаптарга:

-Анаа-ла сугга, оран-делегейинге чоруп чораан кижини мени чоп ужулдун сен? Сени чиир кижини мен-дээш, Албыга-чылбыга кадай ашактын макалчындан ап-тын-тыр.

-Өршээп, азырап көр. Чеди сарыг өшкүм ал-деп.

-Сени чипсе, чеди сарыг өшкү кай баарыл. Мээнии-ле болгай.

-Багай кадайым чи-деп.

-Мени чипсе багай кадайын кай баарыл мээнии-дир база – деп.

-А Кавылаа- Сарыг уруум берейн-деп.

-Кавылаа-Сарыгны канчап бээр сен ынчаш?

-А канчан бээр боор? Өгге орда, бодун барып чиплеткей сен. Ону чип көр – дээн.

-Ындыг-дыр-дээш, ашакты салган.

Демги Албыга-Чылбыга ашак-биле кады ол өгге келген. Ашак-даа база өгге чедип келген.

-Бо сөөртүнген куякты кайыын сөөртүп эккелдин, ачай? – деп.

-Чиир мен дээш хоржок чүве-дир, а сени амалан чыткаштын, чарлып алдым – деп.

-А, хупурай бер анаар! Кезерге, бижээ дынныыр эвес, дайнаарга, дижи дынныыр эвес. Мени канчап чиир сен? – деп мынчанган.

-А сээ чүү чүве дынныыр чүвел ынчаш? – деп.

-Мээ дынныыр чүве чок. Ыык, Чинге-Кара хемнин бажында Кестигенештин

карыш сыптыг кестиинден башка мээ дынныыр чүве чок. Ону ап алгаш, оон-биле кезип чиир сен-деп-дир.

Чаа, ону ачылал чоруп каап-тыр. Албыга-чылбыга Кестигенештин баргаш:

-Сарыг сыптыг кестиин бээйт. Кавылаа-Срыг эьди кезип чийин дээш. Анаа дынныыр чүве чок – дээрге.

-Ийе, харын анаа дынныыр чүве чок. Кестик чыдыр, ап ал. Даспынайнын даспызын алгаш, ол даспы-биле чанып ал, бизи чок – деп –тир. Ону ачылап чорун берген. Даспынайга чеде берген.

-Даспын бээйт, Кестигенейнин сарыг сыптыг кестиин чанып алгаш, Кавылаа-Сарыгнын эьдин кезип чийин дээш-деп.

-Даспы чыдыр-ла харын. Ап ал. Мээн даспымны уур чүве бар эвес. Аа, Бугалдайнын улуг ала бугазы уур чүве, ону барып ап ал-деп мынчалган.

-Че, ындыг-дыр-дээш, Бугалдайга барып чеде берген.

-Буга тур-ла харын, мээн бугамга чедер чүве чок. Ону канчап тудуп аар сен? Анаа күш чедер чүве чок болгай. Тергелдейнин тергезин барып ачылап ал. А ол терге-биле тергелеп ал, оон башка хоржок-деп. Мынчанган.

Тергелдейге барып чеде берген.

-Тергелдей, терген бээйт. Ыык, Бугалдайнын бугазын барып ачылап алдым. Анаа суккаштын, Даспылдайнын даспызын барып сөөртүп аар, кавылдаа-Сарыг эьди барып кезин чиир – деп мынчалган-дыр.

-Чаа, ындыг-дыр, терге тур-ла. Алгаш, Бугалдайнын бугазы кончуг үзер буга болгай, бугаа үстүрүп каатпын! Барып ап ал-дээн.

-Че, харын андыг-дыр – дээш, барып чеде бергеш, тергезинге буганы аппарып сугар дээш, бугаа барып чеде бээрге, буга чыда болган улуг мыйызы-биле өттүр шанчып өлүрүн каан-тыр. Ирей-кадай оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр. (ТТ 2014: 325-327)

Кавылаа-Сарыг

За хө, эрт урьдын цагт долоон шар ямаатай нэг охинтой өвгөн эмгэн хоер Чинге-Кара-Хем голд амьдардаг байжээ. Ганц охиныг нь Кавылаа Сарыг гэнэ.

Тэд Чинге-Кара-Хем голд амьдарч байсан бөгөөд өвгөн усанд явж байтал ус уруудаад шар эсгий ховж байжээ. Тэр шар эсгийг модоор өлгөөд хаятал

-Мөрөөрөө ус гол, орон дэлхийгээр явж байгаа намайг яагаад хаяв чи, унагав чи? Би чамайг иднэ гээд албин чөтгөр эмгэн өвгөний шагайнаас нь бариад авчээ.

. -Өршөөж хайрла. Долоон шар ямааг минь ав гэжээ.

-Чамайг идвэл долоон шар ямаа хаачвал гэж. Минийх л болно

-Муу эмгэнийг минь ид гэхэд

-Намайг идвэл муу эмгэн чинь хаачих вэ? Намайг ч бас гэж

-Кавылаа-Сарыг охиноо өгье гэж

-Чи Кавылаа-Сарыг аа яаж өгөх вэ?

-Яаж өгнө гэж? Гэрт очоод өөрөө идээрэй чи. Түүхийг ид гэж гэнэ.

-Тийм болог-гээд өвгөнийг тавьжээ.

Өнөөх Алмас шулмас өвгөнтэй цуг гэрт нь очжээ. Өвгөн ч гэртээ хүрч иржээ.

-Энэ гараас чинь зуурсан эмгэнийг хаанаас чирч авчирсан юм бэ ааваа гэхэд

-Иднэ, барна гэж бодсон, болсонгүй. Идэхсэн гэхээс хорхойсохыг яана,

амтлахын алдад алдчихлаа гэжээ. Ай чөтгөр хуухай гэж Огтлоё гэхэд хутга нь даахгүй даалаа ч шүд нь даахгүй Намайг яаж иднэ гэж чи? гэжээ.

-Чамайг юугаар тасдаж идэх вэ?-гэжээ.

-Намайг тасдаж даах хутга үгүй. Чинге Кара голын эхэнд Кестигенешийн төө урт иштэй хутгаас өөр намайг тасдах хутга үгүй. Түүнийг аваад түүгээр тасдаж идээрэй гэжээ За түүнийг гуйж авъя гээд явжээ. Алмас шулмас Кестенгиш дээр очоод,

-Шар иштэй хутгаа өгөөч. Кавылаа-Сарыг охины махыг огтолж идэх гэсэн юм. Гэтэл түүнийг огтолж даах хутга алга гэхэд

-Харин түүнийг огтолж даах хутга байхгүй Хутга байгаа ав ав. Даспынайгийн билүүг аваад тэр билүүгээр билүүдээд ав, мохоо байна гэжээ. Хутгыг гуйж аваад явжээ. Даспы руу хүрч очоод

-Билүүгээ өгөөч Кестигенейгийн шар иштэй хутгыг билүүдээд Кавылаа Сарыгын махыг огтлож идэх гэсэн юм гэхэд

-Билүү байна л даа. Ав ав. Миний билүүг өргөж дийлэх хэн ч байхгүй. Харин Бугалдайн их алаг бух л өргөж дийлнэ. Түүнийг очиж ав гэжээ За тийм үү гээд Бугалдайд явж очжээ.

-Бух байна л даа харин, миний бухыг барьж авч чадах хэн ч үгүй. Түүнийг чи **яаж** барьж авах вэ? Түүнд хүч хүрэх юу ч үгүй билээ. Тергелдейгийн тэргийг очиж түр гуйж ав. Тэр тэргээр зөөхөөс ондоогоор болохгүй гэжээ. Ийн өгүүлжээ.

Тергелдей рүү хүрч очжээ.

-Тергелдей тэргээ өгөөч. Бугалдайн бухыг түр гуйж авсан юм. Түүнийг хөллөөд Даспылдайн билүүг зөөгөөд Кавылаа-Сарыг охины махыг огтолж идэх гэсэн юм гэжээ.

-За, тийм үү, тэрэг бий бий. Аваад яв, Бугалдайн бух хүчтэй мөргөдөг бух шүү бухад мөргүүлүүзэй Аваад яв гэжээ.

-За, харин тийм ээ гээд бух руу очоод бухыг тэргэнд хөллөх гээд бух руу дөхтөл буга жад шиг том эврээрээ цоо мөргөөд алчихжээ. Ингээд эмгэн өвгөн хоёр судаг нэвтэлж, хотгор хонхойлж жарган суув гэнээ.

Ашигласан эх хэрэглэгдэхүүн

Мөнгөн ташаатай хулгана-Монгол урианхайн аман зохиол, Эмхтгэж, удиртгал, тайлбар бичсэн

Б.Катуу. Улаанбаатар 2011: 398

Күскенин шинчилели Тыва тоолдар II. Тургускан И. Медээчи. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1951:200-202

Болдоггүй Боролзой өвгөн-Монгол ардын үлгэр, Д.Цэрэнсодном эмхтгэж, удиртгал, тайлбар бичив Улаанбаатар 1982: 82-83

Болдоггүй бор өвгөн-Монгол улсын шинжлэх ухааны академийн хэл зохиолын хүрээлэнгийн дуун ухааны сан хөмрөг. Хавтас-2

Муң кара хойлуг Бумбаадай- Матпаадыр, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту. С. М. Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырын кылган. Ч.Ч. Куулар редакторлаан. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1991: 155-157

- Бэтгэлжин бор шувуу- Монгол ардын үлгэр, Д.Цэрэнсодном эмхтгэж, удиртгал, тайлбар бичив Улаанбаатар, 1982: 54-56
- Бэлтгэлжин бор шувуу- Ардын аман зохиолоос Д. Дашдорж, И. Гүр-Рэнцэн Улаанбаатар 1958: 46
- Бора Хөкпеш-Тувинский научно- исследовательский институт языка, литературы и истории. Фольклорный фонд т. 58 д. 257
- Шиижегей кушкаш- Матпаадыр, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту. С. М. Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырын кылган. Ч.Ч. Куулар редакторлаан. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1991: 248-249
- Далантай өвгөн- Монгол ардын үлгэр, Д.Цэрэнсодном эмхтгэж, удиртгал, тайлбар бичив Улаанбаатар 1982: 250
- Аштаан бөрү биле Сергежигеш- Тыва тоолдар III. Тургускан А.К.Калзан, О.О.Сувакпит. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1955 :139-143
- Кавылаа-Сарыг Тыва тоолдар О. К.-Ч. Дарыманың чыып бижээн материалдары Кызыл, 2014: 325-327

Ном зүй

- Ардын аман зохиолоос Д. Дашдорж, И. Гүр-Рэнцэн. Улаанбаатар, 1958.
- Басангова Т. Г. “Калмыцкая кумулятивная сказка (публикация текстов)”, Mongolica XXI, Санкт-Петербург, 2018.
- Басангова Т. Г., Манджиева Б. Б. “Калмыцкая кумулятивная сказка: проблемы классификации и сохранности текстов”, Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований Российской академии наук. № 1. Элиста, 2011.
- Манджиева Б. Б. “Кумулятивная сказка у калмыков (синоптический анализ разновременных текстов)”, Научная мысль Кавказа. № 1(65). Ч. 2. 2011
- Матпаадыр. Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту. С. М. Орус-оол биле Р.С. Чакар тургускаш, эге чүүлүн бижээш, тайылбырын кылган. Ч.Ч. Куулар редакторлаан. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1991.
- Монгол ардын үлгэр, Д.Цэрэнсодном эмхтгэж, удиртгал, тайлбар бичив Улаанбаатар, 1982.
- Носов Д. А. “Монгольская народная кумулятивная сказка”, Mongolica IX. Санкт-Петербург, 2010.
- Носов Д. А. Структура повествования монгольской народной сказки автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Санкт-Петербург, 2011.
- Пропп В. Я. “Кумулятивная сказка”, Пропп В. Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. Москва, 1976.
- Тувинские народные сказки. Тыва улустун тоолдары. Составление, вступительная статья, подготовка и подстрочный перевод текстов, комментарии и словари З. Б. Самдан. Новосибирск: Наука, 1994. Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока, Т. 8
- Тыва тоолдар II. Тургускан И. Медээчи. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1951
- Тыва тоолдар III. Тургускан А.К.Калзан, О.О.Сувакпит. Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1955
- Тыва тоолдар О. К.-Ч. Дарыманың чыып бижээн материалдары Кызыл, 2014.
- Убушиева Д. В. “Кумулятивные образцы в коллекции сказок И. И. Попова”, Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований Российской академии наук 2017. № 3. Элиста.
- Цыбикова Б.-Х. Б. “Сюжетно-композиционное своеобразие бурятских сказок (полевые материалы 2018 г.)”, Studia Litterarum. Литературные исследования 2020. Т. 5, № 2. Москва.
- Цэрэнсодном Д. Монгол аман зохиолын тайлбарт дээж бичиг. Улаанбаатар, 2011.
- Пропп В. Я. “Кумулятивная сказка” Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. М., 1976.

Abstract

In world folklore there is one method which called cumulation which repeat plot of the fairy tales cyclically. In cumulative tale with increasing the number of character actions are repeated many times. The author in this paper compares some Mongolian and Tuvan structurally cumulative folk tales with similar plot such as Mongolian “Мөнгөн ташаатай хулгана” “Rat with Silver Side”, Tuvan “Күскениң шинчилели” “Thought of Rat”, Mongolian “Болдоггүй Боролзой өвгөн” Mischievous Old Man Borolzoу”, “Болдоггүй бор өвгөн” “Mischievous brown Old Man” Tuvan “Муң кара хойлуг Бумбаадай” “Old Man Bumbaaday with thousand Black Sheeps”, Mongolian “Бэтгэлжин бор шувуу” “Sparrow with Echinococcuss”, Tuvan “Бора-Хөкпеш” “Sparrow”, Шиижегей кушкаш “Siskin”, Mongolian “Далантай өвгөн” “Old Man Dalantai”, Tuvan “Аштаан бөрү биле Сергежигеш” “Hungry Wolf and Billy Goat”, Tuvan “Кавылаа-Сарыг” Kavylaa Saryg”.